

Mgr Daria Skowera
Instytut Spraw Publicznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego

UDZIAŁ W WYBORACH JAKO SZCZEGÓLNY PRZEJAW AKTYWNOŚCI OBYWATELA W SFERZE PUBLICZNEJ I JEGO PSYCHOLOGICZNE UWARUNKOWANIA. PROPOZYCJA MODELU BADAWCZEGO

Streszczenie

W demokracji zawarta jest norma aktywnego udziału obywateli w polityce. Oddanie głosu w wyborach to najniższy poziom zaangażowania politycznego, a jednocześnie przejaw podstawowej aktywności obywatela w sferze publicznej. Motywacja do udziału w wyborach zależy od wielu czynników sytuacyjnych, społecznych i psychologicznych.

Istotne zależności uzyskane w badaniu grupy 200 studentów świadczą o tym, iż osoby wykazujące największą aktywność wyborczą i zainteresowanie polityką cechują się wewnętrznym umiejscowieniem poczucia kontroli, wyższym poziomem ekstrawertyzmu, otwartości na doświadczenie i sumienności.

Summary

Voting as a Special Instance of Citizen Activity in Public Space and Her Psychological Conditioning. Proposal of Research Model

Democracy contain the norm of active participation citizens in politics. Voting is the lowest level of political commitment, and manifest basic activities of citizen in public space. Motivation to take part in elections hinges on social, political and psychological factors.

Research of group 200 students showed essential correlations between electoral and political activity and psychological attributes, such as internal locus of control, extraversion, openness to experience and conscientiousness.

Wybory jako forma wyłaniania elit sprawujących władzę są stosunkowo nowym wynalazkiem ludzkości. Początki funkcjonowania tego społeczno-politycznego mechanizmu nie przypominały sytuacji, jakich świadkami jesteśmy obecnie. W większości przypadków wybory pojawiały się równolegle z demokracją. Przełomowe momenty historyczne to dopuszczenie do udziału w wyłanianiu władz wszystkich warstw społecznych oraz kobiet (w Polsce w 1918 roku; dla porównania, w niektórych kantonach szwajcarskich dopiero w 1972).

Wolne wybory stanowią podstawę i sens systemu demokratycznego. Są dwie zasadnicze przyczyny tej zależności. Przede wszystkim naturalną konsekwencją oddawania głosów zgodnie z indywidualnymi, konkretnymi preferencjami wyborczymi jest wyłonienie spośród mniej lub bardziej prodemokratycznych ugrupowań elit sprawujących władzę. Drugą istotną kwestią nierozzerwalnie wiążącą demokrację z równymi i bezpośrednimi wyborami jest fakt, iż już sam udział w wyborach i oddanie głosu stanowi wyraz poparcia udzielonego systemowi demokratycznemu¹.

Można wskazać kilka cech charakterystycznych dla wyborów politycznych, które odróżniają je od innych sytuacji decyzyjnych opisywanych przez psychologię społeczną. Przede wszystkim wyborom towarzyszy bardzo duże zainteresowanie mediów. Jest to zupełnie oczywiste, stanowią one bowiem w danym czasie często jeden z najważniejszych, jeśli nie najważniejszy temat odzwierciedlany w opinii publicznej. Po drugie, pojedynczy, przeciętny obywatel nie ma praktycznie możliwości wywierania wpływu na to, co bądź kto ma być obiektem wyboru, ponieważ decyduje o tym stosunkowo wąska klasa polityczna. To właśnie przedstawiciele tej grupy mają największe szanse decydowania, jakie konfiguracje ugrupowań politycznych będą miały szansę zaprezentowania w okresie wyborów siebie, swoich programów i koncepcji zmian. Po trzecie, jednostka ma niesłychanie nikłe możliwości wpływu na wynik wyborów. Trudno sobie wyobrazić, aby było inaczej, pojedynczy wyborca dysponuje bowiem tylko jednym głosem, co stanowi ułamek procentu globalnego wyniku. W przeważającej większości przypadków wynik wyborów politycznych nie przekłada się na zauważalne zmiany w życiu przeciętnego obywatela, nie zawsze też wyłonieni tą drogą przedstawiciele działają zgodnie z wolą swoich wyborców.

Pomimo wymienionych powyżej czynników badacze tematu zauważają szczególnego rodzaju paradoks. Znaczny procent obywateli krajów, w których demokratyczne wybory są stałym elementem legalnej formy sprawowania władzy, co pewien czas angażuje własną energię i podejmuje decyzje w materii, która jest tym ludziom często i poznawczo, i osobiście daleka.

---

¹ K. Korzeniowski, *Psychospołeczne uwarunkowanie zachowań wyborczych*, [w:] K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna*, Zysk i S-ka, Poznań 1999.

Rodzaje aktywności politycznej

Do opisu aktywności politycznej stosuje się najczęściej terminy zaangażowanie i partycypacja².

Pod pojęciem zaangażowania rozumiemy praktycznie wszystkie formy zainteresowania polityką. Zaangażowanie ma głównie charakter poznawczo-emocjonalny i wyraża się najczęściej skryzalizowaną postawą wobec różnych opcji politycznych, partii czy konkretnych polityków. Wyższy poziom zaangażowania w większości przypadków oznacza szeroką wiedzę o polityce, kształcie sceny politycznej, programach poszczególnych ugrupowań, sprecyzowane sympatie partyjne i preferencje wyborcze.

Partycypacja polityczna według Barnera-Barry'ego i Rosenweina³ oznacza aktywne wsparcie partyjnej ciągłości lub zmiany. Wiele definicji podkreśla instrumentalne traktowanie partycypacji w celu wywierania wpływu czy wyrażania poparcia dla określonych politycznych rozwiązań czy zgoda osób podejmujących decyzje polityczne. Czasem jednak partycypacja polityczna pełni funkcję czysto symboliczną. Granica pomiędzy instrumentalnym a symbolicznym traktowaniem partycypacji jest stosunkowo płynna. Można założyć, iż te dwie formy odróżnia świadomość intencji wyborcy oraz dokonana przez niego ocena prawdopodobieństwa uzyskania wpływu przez udział w danym działaniu. Aktywność o charakterze instrumentalnym jest wyraźniejsza w społecznościach, które wysoko cenią wartości indywidualistyczne. Partycypacja symboliczna pojawia się raczej w tych grupach, w których sukces jest „moralnie podejrzany”, a polityka i politycy budzą nieufność.

Kolejnym wymiarem charakteryzującym partycypację polityczną jest konwencjonalność *versus* niekonwencjonalność. Zgodnie z tym partycypację konwencjonalną rozumiemy jako aktywność zgodną z określonym w ustawie zasadniczej porządkiem i mieszczącą się w ramach instytucji demokratycznych. Najbardziej typowym przejawem aktywności konwencjonalnej jest udział w wyborach. Partycypacja o charakterze niekonwencjonalnym polega zaś na podejmowaniu działań mających na celu wpływ na decyzje rządzących bez instytucjonalnego pośrednictwa. Przybierają one najczęściej formy różnych strajków i demonstracji. W przypadku niekonwencjonalnych form partycypacji badacze analizują także poziom ich legalności. Do działań legalnych zaliczamy podpisywanie petycji i udział w manifestacjach zgłoszonych władzom. Formy nielegalne to zachowania przekraczające granice prawa, takie jak: udział w blokadach dróg, okupacji budynków publicznych czy urzędów. Szczególnym przykładem niekonwencjonalnych i nielegalnych zachowań politycznych jest niszczenie własności, często połączone z agresją fizyczną (walki z policją i przeciwnikami politycznymi, tłuczenie szyb, podpalanie samochodów)⁴.

² K. Skarżyńska, *Aktywność i bierność polityczna*, [w:] K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna*, Zysk i S-ka, Poznań 1999.

³ Tamże.

⁴ K. Skarżyńska, *Aktywność i bierność...*, s. 36–44.

Sytuacyjne i społeczne uwarunkowania aktywności politycznej

Udział w wyborach to typowy przejaw aktywności o charakterze konwencjonalnym, który przez K. Skarżyńską określany jest mianem najniższego poziomu zaangażowania politycznego⁵. Trzeba zdawać sobie sprawę, iż jest to jedyna forma aktywności politycznej, z jaką może mieć kontakt zdecydowana większość społeczeństwa. Wszelkie inne formy, z różnych przyczyn, są dostępne tylko znikomemu procentowi obywateli.

Motywacja do aktywnego uczestniczenia w wyborach zależy od następujących czynników:

1. Ważność wyborów w subiektywnej ocenie jednostek. Wybory, które niosą możliwość istotnej zmiany, z reguły spotykają się ze zwiększonym zainteresowaniem jednostek⁶.
2. Zawartość treściowa programu partii bądź polityka. Niską frekwencję wyborczą obserwuje się wówczas, gdy prezentowane elementy programowe są dalekie od oczekiwań potencjalnych wyborców bądź stanowią zagrożenie dla ich interesów⁷.
3. Przebieg procesu socjalizacji politycznej, w którego wyniku kształtuje się poczucie obowiązku obywatelskiego i jego wypełniania poprzez udział w głosowaniu⁸.
4. Miejsce jednostki w strukturze społecznej, określone przez wykształcenie, status zawodowy, płeć, wiek, miejsce zamieszkania, a także zakres uczestnictwa w świecie instytucji oraz organizacji nieformalnych. Zgodnie z tym kryterium częściej głosują osoby posiadające wyższe wykształcenie, mężczyźni, osoby w średnim wieku i starsze, związane z partią, organizacją publiczną bądź wspólnotą religijną⁹. Geograficzne zróżnicowanie frekwencji wyborczej w przypadku Polski jest stałe i ma ścisły związek z przeszłością historyczną naszego kraju¹⁰. Tradycyjnie wysoka frekwencja jest charakterystyczna dla obszarów, które należały niegdyś do monarchii austro-węgierskiej, zaś niska dla ziem Królestwa Kongresowego, zaboru rosyjskiego i pruskiego¹¹.

⁵ Tamże.

⁶ J. Raciborski, *Zachowania wyborcze Polaków w warunkach zmiany systemu politycznego*, [w:] J. Raciborski (red.), *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Scholar, Warszawa 1991.

⁷ K. Skarżyńska, *Aktywność i bierność...*, s. 36–44.

⁸ Z. Maj, *Udział w wyborach. Nawyk czy decyzja?*, CBOS, Warszawa 1985.

⁹ K. Skarżyńska, *Aktywność i bierność...*, s. 36–44.

¹⁰ R. Markowski, *Spoleczne i polityczne podziały społeczeństwa polskiego*, [w:] L. Kolarska-Bobińska (red.), *Prognozy i wybory. Polska demokracja '95*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997.

¹¹ J. Bartkowski, J. Raciborski, *Wybory prezydenta RP: kampania wyborcza i wyniki*, Scholar, Warszawa 1991.

5. Rodzaj obowiązującej ordynacji wyborczej. Ordynacja większościowa jest bardziej zrozumiała dla przeciętnego wyborcy, w związku z czym bardziej zachęca do udziału w wyborach niż ordynacja proporcjonalna, związana ze skomplikowanym przeliczaniem głosów na mandaty (zgodnie z formułą d'Hondta, St. Lague lub Hare'a-Niemeyera).

Psychologiczne uwarunkowania aktywności wyborczej

Pewne konfiguracje zmiennych osobowościowych mogą w mniejszym lub większym stopniu sprzyjać zainteresowaniu polityką, aktywnemu angażowaniu się w działalność polityczną oraz przejawianiu postaw związanych z uczestnictwem w wyborach i percepcją specyficznych elementów sytuacji wyborczych. W celu określenia, jakie zmienne i w jaki sposób warunkują postawy wobec polityki oraz modyfikują zachowania wyborcze, przeprowadzone zostały badania 200-osobowej grupy studentów krakowskich wyższych uczelni państwowych (UJ, AGH, AP).

Wybór badanej grupy nie był przypadkowy. Przemiany ostatnich lat zmodyfikowały zasadniczą linię dystrybucji wynagrodzeń oraz obraz polskiej gospodarki. We wszystkich jej sektorach wzrosło zapotrzebowanie na wykształconych specjalistów, coraz większa grupa ludzi docenia wartość wykształcenia i podejmuje studia wyższe. Spośród dzisiejszych studentów rekrutować się będą osoby zarządzające państwem. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że już teraz wypracowują oni pewne wzorce postępowania, dzięki którym w przyszłości będą funkcjonować jako elity, grupy aktywnie uczestniczące w życiu publicznym oraz bierne masy.

Poszukiwania psychologicznych uwarunkowań aktywności wyborczej oparte zostały na współczesnych teoriach opisujących zdrową osobowość.

Jedną z ciekawszych koncepcji ujmujących osobowość w kategoriach cech jest pięcioczynnikowy model osobowości, tzw. Wielka Piątka (Costa i McCrae; polska adaptacja – *Inwentarz Osobowości NEO-FFI*, B. Zawadzki, J. Strelau, P. Szczepaniak, M. Śliwińska). Wielka Piątka określa funkcjonalną rolę czynników, ich znaczenie dla podejmowania aktywności i angażowania się w różnego rodzaju działalność. Poniżej przedstawiona została charakterystyka poszczególnych wymiarów osobowości¹².

Neurotyczność jest wymiarem odzwierciedlającym emocjonalne niezrównoważenie *versus* przystosowanie emocjonalne, oznacza podatność na doświadczanie negatywnych emocji i wrażliwość na stres psychologiczny. Osoby o dużym nasileniu tej cechy wykazują skłonność do irracjonalnych, impulsywnych działań i gorzej zmagają się ze stresem. Charakterystyczne dla osób o dużym natężeniu tej cechy jest łatwe zniechęcanie się, niskie poczucie własnej wartości,

¹² J. Strelau, P. Szczepaniak, M. Śliwińska, B. Zawadzki, *Inwentarz Osobowości NEO-FFI. Polska adaptacja*, Pracownia Testów PTP, Warszawa 2000.

wstydlivość i poczucie zmieszania w sytuacjach ekspozycji społecznej, a także skłonność do pesymistycznego postrzegania rzeczywistości.

Ekstrawersja charakteryzuje ilość i jakość interakcji społecznych oraz poziom aktywności, energii i odczuwania pozytywnych emocji. Ekstrawertycy są asertywni, wykazują tendencje dominatywne i przywódcze, mają potrzebę zaangażowania i poszukują stymulacji.

Otwartość na doświadczenia jest wymiarem opisującym tendencję jednostki do poszukiwania i pozytywnego wartościowania doświadczeń życiowych. Osoby o niskiej otwartości mają często konserwatywne poglądy, zwłaszcza polityczne i obyczajowe, i funkcjonują w konwencjonalny sposób. Osoby otwarte na doświadczenia są niekonwencjonalne, skłonne do kwestionowania autorytetów, niezależne w sądach i nastawione na odkrywanie nowych politycznych, społecznych i etycznych idei. Mają także skłonność do analizowania wartości społecznych, politycznych i religijnych.

Ugodowość określa pozytywne *versus* negatywne nastawienie do innych ludzi. Na płaszczyźnie poznawczej cecha przybiera postać zaufania lub jego braku w stosunku do innych osób, na poziomie emocji – wrażliwości lub obojętności na sprawy innych, na poziomie behawioralnym odzwierciedla nastawienie rywalizacyjne bądź kooperacyjne. Składniki ugodowości to (w zależności od natężenia cechy) wiara w uczciwe intencje i prostolinijność ludzi lub cynizm, sceptycyzm i podejrzliwość, uleganie wpływom i wiara w tezy głoszone przez innych, szczerość i naiwność społeczna oraz tendencja do manipulowania otoczeniem.

Sumiennność charakteryzuje stopień zorganizowania, wytrwałości i motywacji jednostki w działaniach ukierunkowanych na cel, wolę dążenia do osiągnięć. Składniki sumienności to kompetencja, skłonność do uporządkowania i metodycznych działań, ściśle kierowanie się wyznawanymi zasadami, wysoki poziom aspiracji i motywacji sukcesu, tendencja do wywiązywania się z obowiązków i działania w imię wyższego celu (takim celem może być np. dobro społeczne, dobro państwa, obowiązek obywatelski).

Kolejna zmienna, badana przy użyciu *Skali I-E*, to **umiejscowienie poczucia kontroli**. Traktowane jako jeden z wymiarów osobowości, wyrosło na gruncie teorii społecznego uczenia się Juliana B. Rottera, zgodnie z którą postępowanie jest kształtowane przez efekt, jakiego uzyskanie jednostka antycypuje. Można założyć, iż jednostki o wewnętrznie umiejscowionym poczuciu kontroli będą:

- czujne wobec tych elementów otoczenia, które zawierają informację użyteczną dla potrzeb przyszłych zachowań,
- aktywnie działać w kierunku poprawy swoich warunków życia,
- przywiązywać większą wagę do swoich umiejętności i działań, a zwłaszcza do braków i zaniedbań w tej sferze,
- odporne wobec prób wywierania na nie nacisku.

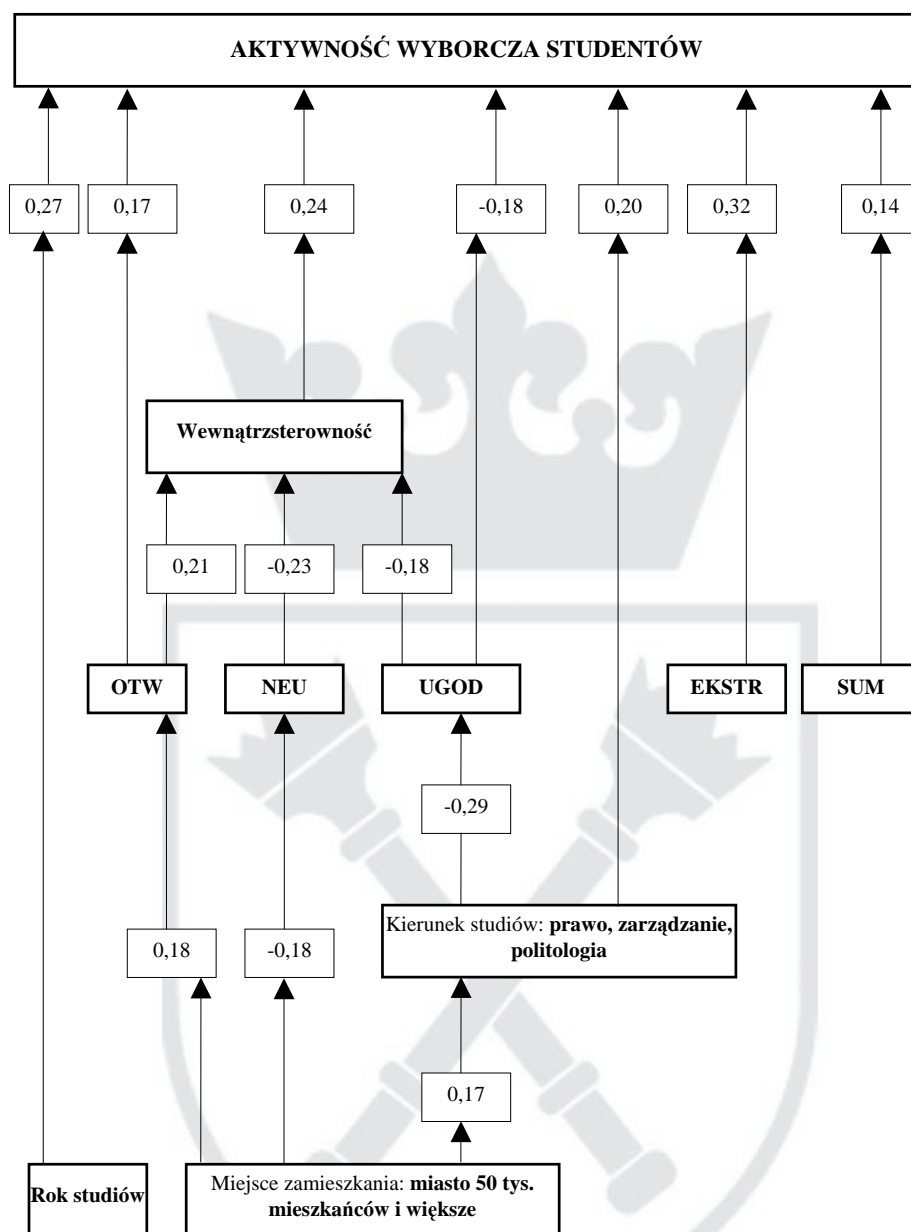
Ostatnim zastosowanym narzędziem był autorski kwestionariusz, w którym podstawą sformułowania warstwy treściowej stały się pojęcia **aktywności wyborczej** i **zainteresowania polityką**, przedstawione za pomocą twierdzeń opisujących klasy zachowań świadczących o zainteresowaniu problematyką, su-

biektywnym poczuciu zrozumienia procesów politycznych, i w konsekwencji – aktywnym uczestniczeniu w wyborach.

Uzyskane w trakcie badania dane opracowano następnie metodami statystycznymi. Podczas próby znalezienia uwarunkowań aktywności wyborczej i zainteresowania polityką najważniejsza okazała się budowa modeli regresji wielokrotnej. Ich syntezą stała się analiza ścieżek, dzięki której możliwe było wykrycie pośrednich wpływów zmiennych, które nie wyjaśniały wprost badanych zjawisk.

Na poniższym schemacie przedstawione zostały wszystkie wykryte związki pomiędzy aktywnością wyborczą a jej uwarunkowaniami:

- otwartością (OTW),
- neurotycznością (NEU),
- ugodowością (UGOD),
- ekstrawertyzmem (EKSTR),
- sumiennością (SUM),
- wewnętrznym poczuciem kontroli,
- kierunkiem studiów,
- rokiem studiów,
- miejscem zamieszkania.

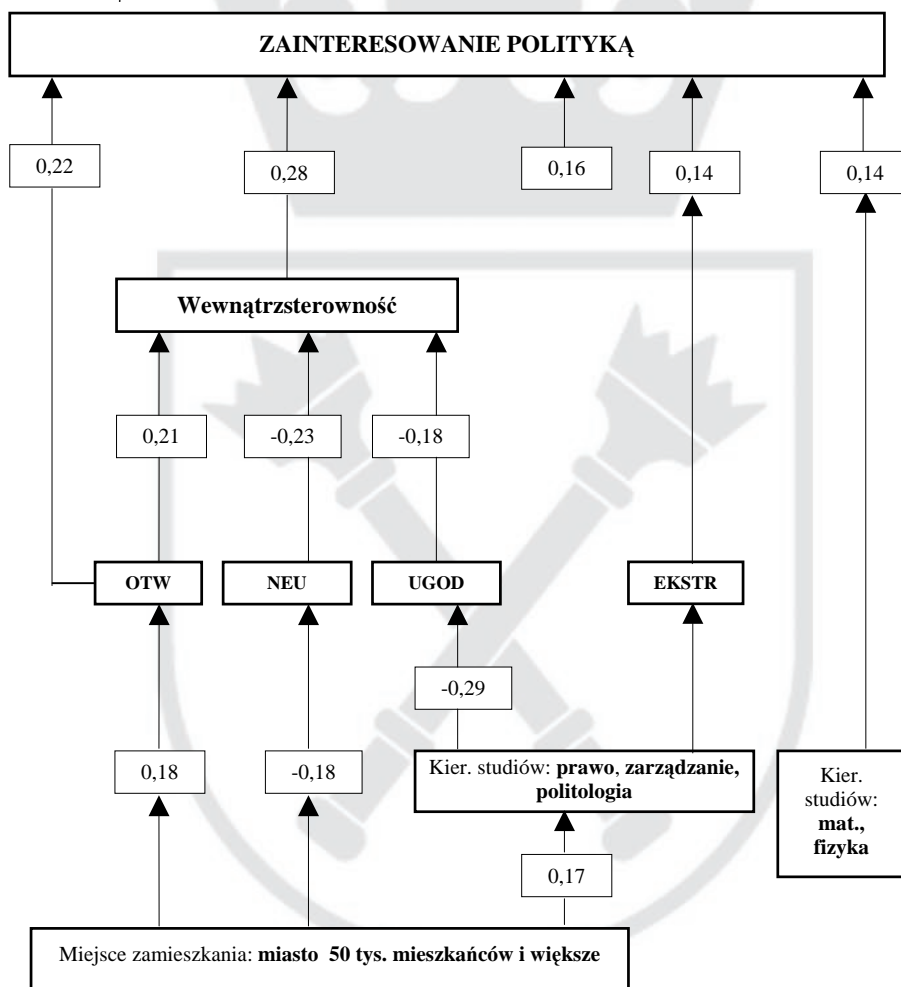
Schemat 1. Związki pomiędzy aktywnością wyborczą a jej uwarunkowaniami uzyskane w trakcie analizy ścieżek; liczby określają współczynnik korelacji między poszczególnymi zmiennymi [opracowanie własne]

W efekcie przeprowadzonej analizy zbudowano zmienną syntetyczną, którą określono mianem osobowości sprzyjającej aktywności wyborczej:

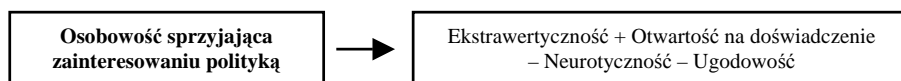

Osobowość sprzyjającą aktywności wyborczej posiadają studenci o wyższym poziomie ekstrawersji, otwartości na doświadczenie i sumienności oraz niższym poziomie ugodowości i neurotyzmu. Kolejny schemat przedstawia związki pomiędzy zainteresowaniem polityką a jego uwarunkowaniami.

Schemat 2. Związki pomiędzy zainteresowaniem polityką a jego uwarunkowaniami uzyskane w trakcie analizy ścieżek; liczby określają współczynniki korelacji między poszczególnymi zmiennymi [opracowanie własne]

W tym obszarze analizy, podobnie jak w poprzednim przypadku, zbudowano zmienną syntetyczną – osobowość sprzyjającą zainteresowaniu polityką.

Większy stopień zainteresowania polityką przejawiają studenci: o wewnętrznym umiejscowieniu poczucia kontroli, wyższym poziomie otwartości na doświadczenie i większym natężeniu ekstrawersji, studiujący prawo, politologię i zarządzanie. Na tle adeptów innych kierunków ścisłych studenci matematyki i fizyki wydają się bardziej zainteresowani polityką, jednak jest to słaby związek.

Wnioski

Studenci cechujący się wewnętrznym umiejscowieniem poczucia kontroli to osoby obdarzone potrzebą wywierania rzeczywistego wpływu na stosunki polityczne w ich otoczeniu, a udział w wyborach jest sposobem na jego uzyskanie. Osoby obdarzone tą cechą z reguły wykazują dużą aktywność w kierunku poprawy warunków swego życia. Udział w wyborach jest jedną z form takiej aktywności, ponieważ wyborca wskazuje kandydata głoszącego określone wartości i posiadającego ważne z jego punktu widzenia cechy. Jeżeli nawet główny cel nie zostanie osiągnięty i wynik wyborów będzie niezgodny z oczekiwaniami, jednostka będzie miała poczucie, że w tym zakresie, w którym było to możliwe, podjęła działanie i poprzez oddanie głosu wyraziła swoją opinię, nie czekając biernie na rozwój wydarzeń.

Istnieje istotny związek między aktywnym udziałem w wyborach a studiowaniem na kierunkach takich, jak zarządzanie, politologia, prawo. U jego podłoża tkwi prawdopodobnie fakt, że prawo i politologia to kierunki ściśle związane z systemem ustrojowym państwa. Studenci prawa to osoby, które w przyszłości będą aktywnie uczestniczyć w procesie stanowienia prawa i norm określających funkcjonowanie społeczne i polityczne jednostek. Studenci politologii to kolejna grupa osób, która z racji specyfiki zgłębianej dziedziny wiedzy wykazuje silne zainteresowanie polityką oraz zależnościami pomiędzy procesami politycznymi i społecznymi. Zarządzanie to kierunek kształcący przyszłą kadrę menedżerską, z całą pewnością zainteresowaną polityką państwa jako wyznacznikiem panujących stosunków gospodarczych, w których w przyszłości (lub nawet obecnie) będą funkcjonowały kierowane przez tę kadrę firmy.

Osoby ekstrawertyczne cechują się wyższym poziomem zainteresowania polityką. Fakt ten można uzasadnić właściwym ekstrawertykom poszukiwaniem stymulacji, zaś rozwijanie zainteresowań jest właśnie jego formą. Na zwiększo-

ne zainteresowania polityczne wpływ mają też tendencje dominatywne i przywódcze, charakterystyczne właśnie dla ekstrawertyków. Konsekwencją zainteresowania polityką jest aktywny udział w wyborach, zaś grupa ta i w tej dziedzinie wykazuje wysoki poziom aktywności. Dokonanie aktu wyborczego to czynność, która wymaga wkładu odpowiedniej ilości energii i adekwatnej motywacji, sprawia też, że potrzeba bycia zaangażowanym przejawiana przez osoby ekstrawertyczne zostaje zaspokojona.

Dużą aktywność wyborczą wykazują osoby sumienne, a oddanie głosu w wyborach politycznych jest wyrazem realizacji obowiązków obywatela wobec państwa.

Wykształcenie właściwych postaw wobec działalności politycznej w młodym wieku, jeszcze w okresie studiów, niesie szansę na to, że w przyszłości społeczeństwo będzie pełniej współtworzyć instytucję obywatelstwa, na którą składają się m.in.: udział w wyborach, wpływ na wybór kandydatów startujących w wyborach, tworzenie i przystępowanie do partii politycznych, stowarzyszeń i ruchów społecznych, wywieranie presji na władze (lobbing, listy protestacyjne) oraz spontaniczna aktywność w dziedzinach, w których ani państwo, ani wyspecjalizowane instytucje nie działają albo działają nieefektywnie.

Literatura

- Bartkowski J., Raciborski J., *Wybory prezydenta RP: kampania wyborcza i wyniki*, [w:] J. Raciborski (red.), *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Scholar, Warszawa 1991.
- Domachowski W., Kowalik S., Miluska J., *Z zagadnień psychologii społecznej*, PWN, Warszawa 1994.
- Korzeniowski K., *Psychospołeczne uwarunkowanie zachowań wyborczych*, [w:] K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna*, Zysk i S-ka, Poznań 1999.
- Maj Z., *Udział w wyborach. Nawyk czy decyzja?*, CBOS, Warszawa 1985.
- Markowski R., *Społeczne i polityczne podziały społeczeństwa polskiego*, [w:] L. Kolarska-Bobińska (red.), *Prognozy i wybory. Polska demokracja '95*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997.
- Raciborski J., *Zachowania wyborcze Polaków w warunkach zmiany systemu politycznego*, [w:] J. Raciborski (red.), *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Scholar, Warszawa 1991.
- Strelau J., Szczepaniak P., Śliwińska M., Zawadzki B., *Inwentarz Osobowości NEO-FFI. Polska adaptacja*, Pracownia Testów Psychologicznych PTP, Warszawa 2000.